

Yeni Türkiye Yayınları
Tarih Serisi: 8

ORTA ASYA'DAN ANADOLU'YA
TÜRK SANATI VE KÜLTÜRÜ

PROF. NEJAT DİYARBEKİRLİ'YE ARMAĞAN

Teknik Koordinatör
Elnur AĞAOĞLU

Kapak Tasarım
YENİ TÜRKİYE

Kapak Resimleri

Ön Kapak: Prof. Nejat Diyarbekirli Çin Seddi'nin önünde (1988)

Arka Kapak: Prof. Nejat Diyarbekirli Doğu Türkistan'da
Tanrı Dağları kesiminde Kazak Yurt'u önünde

İç Tasarım
Gökçen Teknik

Baskı ve Cilt
Semih Ofset

Baskı Yılı
Şubat 2006
ISBN 975-6782-90-0

YENİ TÜRKİYE
MEDYA HİZMETLERİ

Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu Sok. 33/7 Çankaya-Ankara
Tel: (0312) 442 62 42 - Faks: (0312) 442 62 52
e-mail: ytder@tr.net
www.yeniturkiye.com

ŞAMANİST TÜRK MİTOLOJİSİNİN ERZURUM EFSANELERİNDEKİ İZLERİ

Dr. Mubarrem KAYA*

Mitoloji, yaban toplumların insanı, nesnelere, doğayı, dünyayı, evreni anlamlandırma çabasıdır.¹ Bu anlamlandırma inanç, tören ve uygulama şeklinde ortaya çıkar. Yaban toplumlarında bu üçlü, birbirini bütünüleyen bir yapı oluşturur. Mitlerin oluşumunda, gerçeklik planında, yerdeki doğal olgulara kavram, işlev yüklenerek, kişileştirilerek; hayali planda, gökte tanrılara bağlı bir sistem içinde mit haline getirme şeklinde bir yolun izlendiği görülür². Toplumun gelişmesi ve medeniyet seviyesinin yükselmesiyle bu yapı, yerini yavaş yavaş tek tanrılı dinlere, geleneklere ve bilimsel bilgiye bırakır.

Türkiye'deki kültürel yapıya bakıldığında buna benzer bir durumla karşılaşırız: Orta Asya'dan göçlerle getirilen kültür, İslamiyet'i kabul ettikten sonra kendi bünyesine Arap ve Fars kültürünü de katmış, Anadolu'daki otonom halkların kültürleriyle karşılaşmış, on dokuzuncu yüzyılda başlayan modernleşme çabalarıyla Batı Avrupa kültürlerinden etkilen-

(*) Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi - Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

(1) Türkiye'de, mitoloji denildiğinde hep Yunan mitolojisi akla gelmiştir. Bunun bir sebebi mitolojinin tek tanrılı dinlerin dışında (hatta karşısında) yer alması, bundan dolayı İslâmî düşüncenin hakim olduğu Osmanlı'nın kültürel ortamında Türk mitolojisinin ele alınmaması, sadece Yunan ve Roma mitolojisiyle ilgili yayınlarla bu alanın sınırlandırılmış olmasıdır. İkinci sebebi ise şudur: Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra modernleşmeye bağlı olarak, Batı Avrupa kültürünün temellerinden ikisi olan Yunan ve Latin kültürünü tamamen almak, Türk Hüranizması hareketinde en uç noktasına ulaşır; Oryantalist zihniyetin etkisiyle Batı karşısında kendini küçük görme, dolayısıyla Türk mitolojisini de yok sayma tavrı da gelişir. Hatta Yaşar Kemal gibi Anadolu kültürünü, ozan, aşık ve dengbeç geleneğini gayet iyi bilen, bu kültürü çağdaş edebî yöntemlerle eserlerinde kullanmış bir yazarımız bile kendisini (başta Azra Erhat olmak üzere) Homerosoğlu diye niteleyenlerin bu etiketini çok sevmiş olmalı ki sürekli olarak, Homeros'u, İlyada ve Odise'yi kendi kültür kökeninde göstermektedir.

(2) Philippe Derchain, "Tanrılar", çeviren: Mehmet Emin Özcan, *Mitolojiler Sözlüğü*, C.II, yöneten: Yves Bonnefoy, Türkçe baskıyı yayına hazırlayan: Levent Yılmaz, Ankara, 2000, s.1046.

miş, böylelikle pek çok katmandan oluşan kültürel yapı oluşmuştur. Bu katmanları fark edebilmek, Türkiye'deki kültürel mirasın ne kadar zengin olduğunu görmeyi sağladığı gibi, kültürel konulardaki çalışmaları daha sağlıklı çözümlmeyi ve değerlendirmeyi de olanaklı kılar. Aksi halde bilgilerin birbirine karıştırıldığı hatalı, yanlış hatta bilerek çarpıtılmış sonuçlara gidilir. Mesela İslâmiyet'in temeli olan Kur'an, hadis ve tefsirlerin dışında tamamen halk İslâmı olarak görülebilecek folklorik inançlar, İslâmiyet'in kendisi gibi algılanabilmektedir. İdeolojik çarpıtmaya bir örnek de temeli mevsim dönüşümüne dayalı bir törenselleştirme olan Nevruz'un, başka amaçlar için kullanılmasıdır.

Türk dünyasına tarih ve coğrafya açısından bakıldığında Gök Tanrı inancından, animizm, totemizm, Budizm, Taoizm, Zerdüştlük, Maniheizm, Mazdeizm, Yahudilik, Hıristiyanlık, İslâmiyet'e kadar çok geniş bir inanç yelpazesi ile karşılaşılır. Bu yazıda, Şamanlığın sihir ve büyü sistemi olmasının yanında Gök Tanrı inancını, yer/su iyelerini, animizmi, totemizmi de içeren geniş inanç ve mitolojiye dayanması, Orta Asya'da yaygınlığı, Anadolu halk kültürüne geniş etkisi sebebiyle Şamanist Türk mitolojisi merkeze alınmıştır. Ayrıca, yazıda, bu mitolojinin temel özellikleri kısaca belirtildikten sonra bunların Erzurum efsanelerindeki izleri üzerinde durulacaktır. Efsane üzerinde durulmasının sebebi, efsanelerin mitlerden oluştuğu tezidir. Efsaneler sınıflandırılırken yaratılış efsaneleri, doğaya ve doğa olaylarına ilişkin efsaneler, yerler ve yerleşim birimleriyle ilgili efsaneler, kişilere bağlı efsaneler diye dört gruba ayrılır³. Özellikle yaratılış efsaneleri grubunda mitolojik unsurlar daha çok yer alır. Erzurum efsaneleri üzerinde durulmasının sebebi Bilge Seyidoğlu'nun hazırladığı *Erzurum Efsaneleri* adlı kitapta bu efsanelerin Türk mitolojisiyle olan bağlantılarının incelenmemiş olmasıdır. Sadece efsane metinlerinin yayınlandığı otuz bir kitabı, sekiz yayınlanmamış yüksek lisans, doktora tezini ve pek çok makaleyi, yazıyı içeren⁴ bu geniş alan, bu kitapla sınırlandırılarak makalede ele alınmıştır. Bu sınırlandırma olmasa Türk mitolojisinin yalnızca efsanelerdeki izleriyle ilgili bu çalışma bir kitap boyutunu alabilecektir.

Efsane ve mit arasındaki farklılıklar ve benzerlikler konusunda şu bilgileri de vurgulamak gerekir. Mitler kutsaldır, fakat efsanelerde bu etki sınırlıdır. İkisi de inançlara dayalıdır ve anlatanlar, dinleyenler anlatılanların gerçek olduklarına inanırlar. Mitlerde çok eski çağlarda geçen olaylar ele alınır, efsanelerde ise anlatı zamanı günümüze yakındır. Efsaneler günümüzde oluşabilir, ama mit oluşamaz. Mitlerin mekânları bilinen yerler değildir, efsanelerde ise bilinen yerler üzerine pek çok şey anlatılabilir.

(3) Perteve Naili Boratav, *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*, İstanbul, 1984, s.98-108.

(4) Sadece Türkiye'deki yayımlarla ilgili bilgi için bakınız: Metin Ergun, *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi*, C.1, Ankara, 1997, s.54-66.

Mitlerin şahıs kadrosu tanrı veya yarı tanrılardan, efsanelerin ise tarihî ve dinî şahsiyetlerle sıradan insanlardan oluşur.⁵

Bu yazıda, mitoloji ve efsane arasındaki etkiler, mitlerin temelde yer almasından dolayı mitolojinin bölümlerine göre ele alınmıştır. Kutsallığa dayalı olan mitolojik anlatıları şu dört ana gruba ayırabiliriz: 1. Teogoni. 2. Kozmogoni. 3. Antropogoni. 4. Eskatoloji.

1. TEOGONİ

Teogonik anlatılar, tanrıların doğuşları, birbirleriyle ilişkileri, insan hayatı ve doğayla ilgili işlevleri, üzerine kuruludur. Şamanist Türk mitolojisine bakıldığında, farklı Türk topluluklarının, birbirlerine göre farklı bir tanrılar, ruhlar sistemi oluşturdukları görülür. Bu sistem genelde gök, yer/su, atalar kültüyle bağlantılı olarak karşımıza çıkar ve gökte, yerde ve yer altında bulunmalarına göre şu adlarla belirtilirler: "Gök Tanrı, Güneş Tanrısı, Ay Tanrısı, Ülgen, Yayık, Suyla, Karlık, Utkucu, Yıldırım Tanrısı, savaş tanrıları, hastalık veren ruhlar, rüzgar ve yağmur ruhları"; "Yo Kan, Talay Kan, Umay, Ana Maygıl, Ak Ene, Albastı, ateş, ev ruhları"; "Erlik"⁶. Bu konuyla ilgili bilgileri eski Türk yazıtlarında, Uygurca Oğuz Kağan destanında, *Divanü Lugati't-Türk*'te, Orta Asya'ya giden Arap gezginlerin seyahatnâmelerinde, Alman, Rus, Fransız oryantalistlerin eserlerinde, Çin yıllıklarında, Orta Asya'da yapılmış derlemelerde bulabiliriz.

"Pervizoğlu Camii" efsanesinde, ihtiyar bir adamın öğrettiği şekilde yer altına giren Molla, oradan pek çok değerli eşya ve özellikle sahibine kırk genç kız, yabancılara ise kırk topuzlu Arap çıkartan kırk kollu şamdanı alıp yeryüzüne getirir⁷. Bu efsanede bulunan yer altındaki olağanüstü mekân motifi büyük ölçüde Şamanların dinî âyinlerde ve halk hekimliğinde kullandıkları yer altına inme, oradaki ruhlarla bağlantı kurma töreniyle ilgilidir. Yerin altında bulunan Erlik, yardımcı ruhlarıyla birlikte insanlara kötülükler eder. Bu efsanedeki kırk kollu şamdandan çıkan kırk topuzlu Arap, yer altındaki kötü ruhları düşündürmektedir. Bu şamdan Molla'nun yararına kullanılır. Efsane, İslâmî bir motif olan Hızır'ın yardımcılık işlevini devreye sokmaktadır. Efsanelerde, destanlarda, masallarda karşımıza çıkan anlatının ana kahramanına yardım eden Hızır motifi,

(5) Saim Sakaoğlu, *Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu*, Ankara, 1980, s.21; Bilge Seyidoğlu, *Erzurum Efsaneleri*, Erzurum Kitaplığı, 2. baskı, İstanbul, 1997, s.13-17.

(6) Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara, 1986, s.26-41; Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, İstanbul, 2002, s.16-61.

(7) Seyidoğlu, a.g.e., s.40-43.

burada yer altına inen şamanın koruyucu ruhu gibi bir rol üstlenmiştir. Burada şunu da belirtmek gerekir ki Türklerin İslâmiyet'i kabul etmesinden önce destanlarda karşımıza çıkan Gök Sakallı Koca motifi, İslâmiyet'in kabul edilmesinden sonra yerini Hızır'a bırakmıştır⁸.

"Hazal Ziyareti" adlı efsanede, Hazal adlı kadının kardeşi ile savaşa katıldığı, kadının saç tellerinin takıldığı yerlerde ceviz ağaçlarının yetiştiği, bir ara kaybettiği kardeşini ararken tepenin zirvesinde öldüğü, tepede elinde ışıkla ruhunun gezdiği anlatılır⁹. Bu efsanenin konumuzla ilgili olan tarafı ata kültürüyle, ata ruhlarıyla bağlantılı olmasıdır. Türk mitolojisine göre, üstün gücü olan, yiğit, bilgili insanlar öldüğü zaman ruhları, kendi kavimlerinin bulunduğu yerden uzaklaşmaz, onları korumaya devam eder. Bunların ruhlarının makamı da dağ ve tepelerin zirvesi olarak kabul edilir; böylelikle ataların ruhlarına törenler düzenlenir, kurbanlar kesilir¹⁰. Bu efsanedeki Hazal da ata kültürüyle bağlantılı olarak kutsal kabul edilen bir ruhtur, makamı tepedir ve orada elinde ışıkla dolaşır. Ayrıca İslâmiyet'in Türkler tarafından kabul edilmesinden önce varlığını sürdüren ata kültürünün, İslâmiyet'in kabul edilmesinden sonra evliya kültürüne dönüştüğünü de belirtmemiz gerekir¹¹.

"Ahi Baba" adlı efsanede ise ata kültürü ve evliya kültürünün, evi koruyan ev iyeleriyle (evin sahibi, evin koruyucu ruhu)¹² birleştiği görülür. Bu efsanede, evin içindeki avluda Ahi Baba'nın kabrinin bulunduğu, evde gece kendiliğinden ocağın yandığı, evin çeşmesinden su aktığı ve Kur'an sesi duyulduğu anlatılır¹³. Evi koruyan ruh inancıyla bağlantılı olan Ahi Baba'nın ruhu, evin bereketini de sağlar.

"Evin Dedesi" ve "Tekin Olmayan Ev" adlı efsanelerde de yine evi koruyan ruhla ilgili anlatılar yer alır. Evin Dedesi'nde evin yatak ve yorganlarının toplandığı yüklükten perşembe akşamları ses geldiği, Evin Dedesi'nin abdest alması için evin sakinlerinin ibrikle su koyduğu, ertesi sabah kalktıklarında da suyun bitmiş, evdeki seccadenin yere serilmiş olduğunu, evdekilerin bu şahsı hiç göremedikleri anlatılır¹⁴. Bu ev ruhunun abdest almasıyla ilgili unsura "Tekin Olmayan Ev" efsanesinde de rastlanır. Bu efsanede ahşap bir evden iniltiiler geldiği, bu evde insanların leğen ve ibrik koyduktan sonra yattıkları, sabah da suyun bittiği, Kur'an okunur-

(8) Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi II*, Ankara, 1995, s.89-100.

(9) Seyidoğlu, a.g.e., s.51-53.

(10) Dağ ve tepe kültürünün menâkıbnamelerdeki izleri için bakınız: Ahmet Yaşar Ocak, *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İstanbul, 2000, s.114-122.

(11) Ahmet Yaşar Ocak, *Türk Halk İnançlarında ve Edebiyatında Evliya Menkabeleri*, Ankara, 1984, s.7-19.

(12) Evi koruyan bu ruhlarla ilgili inançlar için bakınız: Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Ankara, 1995, s.59-61.

(13) Seyidoğlu, a.g.e., s.76-77.

(14) Seyidoğlu, a.g.e., s.167-168.

ken de kapıları kapalı evde bir kedinin dolaştığı anlatılır¹⁵. Evi koruyan bu ruhlar insanlara zarar vermez, insanlar da onlara saygı duyarlar. İkinci efsanede bu ruhun kedi şekline girdiği de söylenebilir.

“Külhani Baba” efsanesinde de bir tek mum ile hamamı ısıtan bir evliya anlatılır. Bu şahsın sırrı ortaya çıktığında dünyasını değiştirir, o günden sonra da o şahsın ruhuna, külhanda gece gündüz mum yakılır¹⁶. Burada da yine belirli mekânları koruyan, oranın sahibi ruhlarla, cinlerle ilgili teogonik inançların, evliya kültürüyle bağlantılı olarak efsaneleştirildiğini görürüz.

“Al Karısı” adını taşıyan on iki efsanede, loğusa kadınların ciğerlerini yemek, kız çocuklarını da boğmak isteyen, kuru soğana yaklaşmayan, Allah’ın adı anılınca kaybolan, iğne batırılarak yakalandığında eve bereket getiren, ev işlerini gören, Al Ruhı anlatılmıştır¹⁷. Al, Albastı, Albız, Almız, Albrı, Abası, Al Karısı adlarıyla bilinen bu kötü ruhun, loğusa kadınlara ve çocuklara musallat olduğuna inanılır. Bu ruhla ilgili inançlar ve anlatılar, Orta Asya’da ve Anadolu’da çok yaygındır.¹⁸

“Peri Kızı” adlı efsanede de su perilerinden birisinin elbiselerini saklayarak onunla evlenen, bu evlilikten bir de çocuk sahibi olan Murat adlı bir insan anlatılır. Murat, durumundan şüphelenerek ahırdaki ineği kesmesini isteyen köylülere karşı, ahırda saklanan peri kızının bütün bunlara direnmesi gerektiği şeklindeki öğütlerini tutamaz. Peri kızı ve çocuk kuş olup uçar giderler.¹⁹ Türk mitolojisinde su, hayat kaynağı olduğu için kutsaldır. Bu kutsallık göze, ırmak, göl, deniz için de geçerlidir. Bu yerlerin de koruyucu ruhları olduğuna inanılır²⁰. Bu ruhlarla insanların evlenmesi dünya mitolojisinde de görülür²¹. *Dede Korkut Kitabı*’ndaki “Tepegöz” de bu şekilde dünyaya gelmiştir, fakat o yer altı ruhlarından birisidir, kötüdür, Oğuzların başına bela olur.

“Tepegöz” hikâyesine benzeyen bir efsane “Yedi Başlı Ejder” adıyla anlatılır. Bu efsanede bir köylü kızına aşık olan Yedi Başlı Ejder, kız verilmeyince köylülere kötülükler yapmaya başlar. Yedi yaşındaki bir çocuk, Yedi Başlı Ejder’in kaldığı mağaraya gizlice girer. Çocuk kızgın demiri canavarın gözüne sokarak kör eder, köylüler de etkisiz hale gelen ejderi öl-

(15) Seyidoğlu, a.g.e., s.169-170.

(16) Seyidoğlu, a.g.e., s.101-102.

(17) Seyidoğlu, a.g.e., s.133-146.

(18) Abdülkadir İnan, “Al Ruhı Hakkında”, *Makaleler ve İncelemeler 1*, Ankara, 1987, s.259-267.

(19) Seyidoğlu, a.g.e., s.146-148.

(20) Ögel, a.g.e., s.315-422; İnan, *Şamanizm*, s.48-65; İnan, *Makaleler ve İncelemeler 1*, s.491-495; Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, 2. baskı, İstanbul, 1998, s.110-113; Turgut Akpınar, “Eski ve Bugünkü Türkler’de Su-Kültü ve Bununla İlişkili Âdetler”, *Türklerin Din ve Hukuk Tarihi*, İstanbul, 1999, s.59-81; Çoruhlu, a.g.e., s.38-39.

(21) Mircea Eliade, *İmgeler, Semboller*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, 1992, s.181-192.

dürür.²² Yunan mitolojisindeki "Kiklop", *Dede Korkut Kitabı*'ndaki "Tepegöz" ve bu efsanedeki "Yedi Başlı Ejder" de gözleri kör edilerek etkisiz hale getirilir veya öldürülür. Yedi Başlı Ejder'in yer altındaki ruhlarla bağlantılı olarak gösterilmiş, ayrıca mağarada yaşamasıyla da kuvvetlendirilmiştir. Aslında yedi başlı ejder motifi, Hint mitolojisindeki çok başlı kozmik yılan kavramından gelmektedir.²³ Bilindiği üzere mağaralar da yer altı ile yer üstünün birleştiği yerlerdir, tekin deşillerdir.

"Aladağlı Dev" adlı efsanede, yer altındaki kötü ruhlara karşı savaşan insanın yanında yer alan, gökyüzündeki aydınlık ve iyi unsurlardan biri olan ay görülür. Aladağ'ın yakınındaki bir mağarada yaşayan sarışın bir dev, insanları yok etmeye başlar. Köylüler de namı çatl yürekli yiğit olan gence yalvarır, o da bu devle savaşmak için savaş duasını okur, gökyüzündeki aya, yardım etmesi için bir türkü söyler. Ay, bu yalvarmayı karşılıksız bırakmaz, gökyüzünden kopup çatal yüreğinin başına konar, birlikte devin mağarasına giderler. Dev, karşısında ayın parlak ışığını görünce aydınlıklar adına yemin eder, çatal yüreğinden af diler. Dost olan çatal yürekli ile dev sırrolurlar²⁴. Sarışın dev, dağın yakınındaki bir mağarada yaşar. Hem mağara yer altı ile ilgilidir hem de sarı renk hastalık ve ölüm simgesidir. Böylelikle insanlara felaket getirmesinin sebebi belirtilmiş olur. Yer altındaki kötü ruhlara karşı güç ise gökyüzündeki ışıklı iyi ruhlardır. Bu efsanede de bunu ay olarak götürür. Türk mitolojisinde ay, Ulu Tanrının yarattığı kutsal bir varlıktır; sadece Mani ve Buda dinlerinin etkisine giren Uygur Türklerinde Ay Tanrısından bahsedilir²⁵.

"Cin" adını taşıyan efsanelerden birinci ve beşincisinde ev iyeleriyle bağlantı kurulabilecek unsurlara rastlarız. "Cin" adlı efsanelerden birincisinde samanlıkta görülen gözleri açık mavi, beyaz elbiseli bir cinden bahsedilir. Samanlığın da tekin olmadığına, eşikte besmele çekilmesi gerektiğine inanılır.²⁶ Beş numaralı "Cin" efsanesinde de kedi sesi ile gelen, ayakları ters takılmış insan şeklindeki cinlerin, ayete'l-kürsî okununca insanlara dokunmadığına ve evin eşğinde yaşadığına inanıldığı üzerinde durulur.²⁷ Cin, İslam dinince de kabul edilir, fakat bu efsanelerde anlatılan unsurlar, Türk mitolojisinde görülen evi koruyan ruhlarla bağlantılıdır. Bu ruhlarla ilgili inanışlara, Doğu Anadolu bölgesinde de rastlanır, bu ruhun makamı evin eşığı olduğu için buraya basılmaz²⁸.

(22) Seyidoğlu, a.g.e., s.207-208.

(23) Yaşar Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, İstanbul, 1995, s.43-71.

(24) Seyidoğlu, a.g.e., s.190-191.

(25) Emel Esin, "Kün-Ay Yıldız Motifinin Proto-Türk Devrinden Hakanlılara Kadar İkonografisi", VII. *Türk Tarih Kongresi Bildirileri I*, Ankara, 1972, s.313-359; Ögel, a.g.e., s.202.

(26) Seyidoğlu, a.g.e., s.210-211.

(27) Seyidoğlu, a.g.e., s.212-214.

(28) Yaşar Kalafat, a.g.e., s.58-61.

“Ziyaretili Ziyareti” efsanesinde de yine su ruhlarıyla ilgili unsurlarla karşılaşırız. Davut Baba’nın önce rüyasında sonra da uyanırken gördüğü tilkinin gittiği yol üzerinde ark açılır; kurban kesilince de bu arktan su gelmeye başlar; Davut Baba’nın çayırı da bu suya kurban kesilmesi için vakfedilir²⁹. Burada suyla ilgili kültün oluşum süreci açıklanmıştır. Aslında suyun ruhunu memnun etmek için kurban kesilmektedir. Bu efsanedeki tilki unsuru da dikkat çekicidir. Yer altındaki kötü ruhların başı olan Erlik, bir Altay destanında İrle Han adı ile yer alır ve yine ona yardımcı kötü ruhlardan birisi olan kızı da yeryüzüne siyah tilki olarak çıkar, yiğitlerin kendini takip etmesini sağlayarak yer altına çeker, onları felakete götürür³⁰. Ele aldığımız efsanede tilki yine yol gösterici bir işlev üstlenmiştir ama eski mitolojik inancıyla bağını yitirmiş olan Anadolu halkı, onun yer altından kötülük getirmesini unutmuş gibidir.

“Aygır Gölü” ve dört numaralı “Ejderha” adlı efsanelerde su iyeleleriyle bağlantılı unsurlar bulunur. Aygır Gölü’nde su aygırları çevreden geçen atları göle sokup öldürürler. Bir insan hileyle bir su aygırını yakalar, insanların hizmetine sokar. Fakat bu su aygırı geri dönünce, diğer su aygırları insanlara hizmet ettiği için onu öldürürler.³¹

Su kökenli atlar Türk mitolojisine has bir unsurdur. Pek çok destanda ve halk hikâyesinde de yer alır.³² Ayrıca sudan çıkan atların insanlara zarar verdiğine inanılır.³³

“Ejderha” başlıklı efsanelerden dördüncüsünde de suyun başını tutmuş bir ejderhanın insanları yuttuğu, bir dervişin duası ile bu ejderhanın taş kesildiği anlatılır³⁴. Suyun başını tutan kötü ejderha, Sultan Sekisi dağına dumanlar içinde inmiştir. Bu yüzden bu ejderhanın yer altından değil, gökten gelip insanlara musallat olduğu görülür.

“Meymansır’daki Mağara” efsanesinde ise kutlu mağara motifini buluruz. Bereketli hayvanlara sahip olmak isteyen köylüler hayvanlarını bu mağaraya götürüp içeride dua ederler.³⁵ Mağara, Altay yaratılış mitlelerinde ana rahmi görevi görmüştür; ayrıca yer kültlerinin bir parçasıdır³⁶. Bu sebeple ata mağarasına gidip oraya saygı duyulduğunu göstermek için dua etmek, bu efsanede, bereketi sağlamak için dua etmeye dönüşmüştür.

(29) Seyidoğlu, a.g.e., s.60-62.

(30) Ögel, a.g.e., s.263.

(31) Seyidoğlu, a.g.e., s.228-229.

(32) Şükrü Elçin, “Atların Doğuşları ile İlgili Efsaneler”, *Halk Edebiyatı Araştırmaları II*, Ankara, 1988, s.414-416.

(33) Seyidoğlu, a.g.e., s.229.

(34) Seyidoğlu, a.g.e., s.256.

(35) Seyidoğlu, a.g.e., s.246-247.

(36) Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi I*, Ankara, 1993, s.21-22.

2. KOZMOGONİ

Kozmogonik anlatılarda, evrenin, dünyanın, yeryüzü şekillerinin, tabiat unsurlarının oluşma sebebi, insanlarla olan bağlantısı üzerinde durulur. Pek çok nesnenin var oluşunun kökeniyle ilgili açıklamalar yapılır. Türk mitolojisinde evren, dünya tasarımlarıyla ilgili malzemeler bolca bulunur. Bu yüzden bu tip anlatılar adeta Türk mitolojisinin tamamı gibi görülmektedir.

Kozmogonik anlatılarda gök, göğün direği, güneş, ay, yıldızlar, burçlar, dünyanın şekli, yer altı, yıldırım, rüzgar, su, ırmak, göl, deniz, dağ, ağaç, ateş önemli bir yer tutmaktadır³⁷.

“Kırklar” adlı efsanede Türk mitolojisinin dünya tasarımını buluruz. Kırklar, kuş kılığına girip caminin müezzinini kendi ülkelerine götürürler. Cennet gibi bir yerde bir eve kapattıkları müezzini sınamak isteyen kırklar, onun başka bir odaya gitmesini yasaklarlar. Fakat müezzin yasağa uymaz, bir odaya girer ve orada dünyanın bir kalbur içinde öküzün boynuzlarında durduğunu görür.³⁸

Türk mitolojisine göre kubbe şeklindeki gök ve tabak şeklindeki dünya, dört tane gök renkli öküzün boynuzları üzerinde durmaktadır. Hint mitolojisinde bu dört öküzün yerini dört fil, Çin mitolojisinde ise dört sütun alır.³⁹ Kırklar efsanesinde ise dünyanın bir öküzün boynuzları üzerinde durmasından bahsedilmiştir.⁴⁰

3. ANTROPOGONİ

Antropogonik anlatılarda, insanın yaratılışı, yaratılış sebebi, görevleri, insanlar arasındaki farklılığın sebepleri yer alır. Bu tip sorular ve cevaplar zaten insanın var olma sebebini açıklayıcı konulardır. Bu yüzden

(37) Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul, 2001, s.198 ; Ögel, a.g.e., s.145-532; Roux, a.g.e., s.81-123; Çoruhlu, a.g.e., s.89-120.

(38) Seyidoğlu, a.g.e., s.194-196.

(39) Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s.248-250.

(40) Aşık Ruhsatı'nın bir şiirinde de aynı düşüncenin izlerini görürüz: “Yer altında sarı öküz / Yüz on dört bin yaşındadır / Mevlâ'm anı hoş yaratmış / Bütün dünya başındadır” (Doğan Kaya, *Sivas'ta Aşıklık Gelenegi ve Aşık Ruhsatı*, Cumhuriyet Üniversitesi Yayını, Sivas, 1994, s.470.) Dünyanın balığın üzerinde durmasın izine de Anadolu tekke şiirinde Azmî'nin bir şiirinde rastlarız: “Kazanlarda katranların kaynarmış / Yer altında balıkların oynarmış / On bu dünya kadar ejderhan varmış / Şerbet mi satarsın yılancı musın” (Saadetün Nüzhet Ergun, *Halk Edebiyatı Antolojisi*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1938, s.230.) Türk mitolojisinde dünyanın sadece öküzün boynuzunda değil, balığın üzerinde durduğuyula ilgili düşünceler de vardır (Ögel, a.g.e., s.534.). Ayrıca bu şiirde görülen ejderha motifi de Çin mitolojisinde dünyanın üzerinde durduğu temel olarak geçer. Ejderha unsuru da Türk mitolojisinde ve halk inançlarında dünyanın üzerinde durduğu yılan şeklinde yer alır.

her dinde, her inanç grubunda, gerek kutsallaştırılarak gerekse felsefi bir sav şeklinde bu konular işlenir.

“Taşlaşan Köy” adlı efsanede suyun başını tutan bir canavar, oraya yaklaşan köylüleri ve hayvanları korkutur kaçırır. Köyün kadınları su kenarındayken yine su canavarı çıkar, kadınlar Tanrı’ya bu canavarı yok ederse kurban keseceklerini söyleyerek yakarılır. Tanrı, canavarı taşa çevirir fakat kadınlar kurban kesmek yerine bit öldürürler. Sadece bir kadın kurban keser. Tanrı bu saygısızlığı, kurban kesen bu kadın dışında hepsini faşa çevirerek cezalandırır.⁴¹ Bu efsanede yer altı ruhlarıyla bağlantılı kötü bir su ruhu olan su canavarı motifi yer almakla birlikte, efsanede başat olan unsur insanların Tanrı’ya karşı görevlerini yerine getirme zorunluluklarıdır. Tanrı insanları korur fakat kendisine adanmış kurbanın kesilmesini de bekler. Bu insanların görevidir. Görev yerine getirilmeyince ceza kaçınılmaz olur. Altay yaratılış mitinde, Tanrı’nın elçisi Şal-Yıme insanlara, Tanrı için yapılması gereken görevleri öğretir; Tanrı’ya verilen sözler mutlaka yerine getirilmelidir⁴². İki numaralı “Ejderha” efsanesinde de Allah’a kurban kesmeyince çoban ve sürüsü de taşa çevrilir⁴³.

“Kümbet Köyü” efsanesinde Çoban Ahmet’in gelecekte haber vermesi ve kuşlar gibi uçarak sırtında insan taşımaya dayalı kerameti anlatılır. Çoban Ahmet, ibadetini açıkça yapmayan birisidir, zorla camiye götürülmeye çalışılınca mağarasına kapanıp kaybolur. Hac’da hastalanan Hacı Ahmet’i sırtına alıp, uçarak köyüne getirir, onun öleceği günü de söyler. Hacı Ahmet de vadesinin dolduğunu görünce bu adama borcunu ödemek için bir kümbet yaptırır.⁴⁴

İnsanlarla tanrılar ve kutsal ruhlar arasındaki bağlantıyı büyük ölçüde şamanlar sağlar. Şamanların en önemli özelliklerinden biri de gaybtan ve gelecekte haber vermeleridir. Gaybtan ve gelecekte haber vererek hastaları iyileştirmek şaman geleneğinde çok güçlüdür. Bunun geçici olarak bedeninden ayrılıp gizli âlemlere gidip bilgiler almak ve göğe yükselerek Tanrı’nın yanına veya kutsal ruhlara ulaşarak gelecekteki bilgileri öğrenmek şeklinde gerçekleştirir. Kur’an-ı Kerim, hadisler ve menakıbnâmelerde de geçen bu inanışı, şaman geleneğine bağlamak bu efsanelerin bağlandığı kökleri aydınlatmak açısından daha önemli gözükmektedir.⁴⁵ Şamanlar göğe yükselirken kuş şekline girmiş olan yardımcı ruhların üzerine binerler. Bu efsanede de Çoban Ahmet’in kendisi kutsal bir ruh gibi uçabilmektedir.

(41) Seyidoğlu, a.g.e., s.204-205.

(42) Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s.462-465.

(43) Seyidoğlu, a.g.e., s.254-255.

(44) Seyidoğlu, a.g.e., s.198-200.

(45) Ahmet Yaşar Ocak, *Alevi Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İstanbul, 2000, s.150-153.

4. ESKATOLOJİ

Eskatolojik anlatılarda kıyametin niçin ve nasıl çıkacağı işlenir. Ahiret düşüncesiyle ilgili unsurlara yer verilir. Bu konuyla ilgili *Erzurum Efsaneleri*'nde herhangi bir unsura rastlanmamıştır.

Mitolojik anlatılar, yaban toplumların dünyasını aydınlatığı için bize halk düşüncesinin ve kültürünün temelleriyle ilgili çok önemli malzemeler verirler. Erzurum'da derlenmiş olan efsanelerle ilgili yapılan bu çalışmada da Türk mitolojisiyle ilgili yer yer aynı yer yer de tek tanrılı bir din olan İslamiyet'in örtüsü içinde değişerek varlığını sürdüren inanışların izlerini buluruz. Halk edebiyatının başka türlerinde de bu tür çalışmalarını yaparak halk mantığının, düşüncesinin analizini daha iyi yapabiliriz.